

Интересна проблема за граматичите: историята на Паисия е написана на един никакъв език. Няма ред с ред някаква логическа еднаквост. И дяволът на филолозите, и най-големият езиковедски детектив и изследовател на текстове не би могъл с приблизителност да определи на кой език пише Паисий, на кой български език, искам да кажа, пише тоя, който с огън и бури призовава българския народ да си знае езика, да се гордее с него, със своя род и със своя език!

Разбъркан е авторът в езика си, не знае кой път да поеме: славянски ли, български някой говор ли, западен и източен ли? Ту гъмжат чисто шопско-македонски изрази, ту без член подрипва речта му, ту съвсем готови или изкривени славянски или старобългарски речи. . .

И все пак силата на израза му е нечувана дотогава, пък и досега по силата на израза тая Паисиева славенобългарска история с големи мъки може да намери равна на себе си. Често бучат Демостеновски порои, Демостеновски светкавици разпарят мрачното небе. . .

Тоя оркестър ще чуеш ти, когато «четиш» — «четиш» пише Паисий! — когато четиш неговите изследвания. . .

И все пак нищо не ни внушава такава сила, нищо не ни запалва така, както тоя безпомощен език. . .

И, главното, аз дълбоко и с радост чувствавам, че в тоя език има точно това, за което пея от 40 години: българския език! . . . Силен, богат, изразен, темпераментен, бояк, звучен, голям!

Ето, това е чудото на духа!

И наистина, и въпреки това всеки ще се гордее не само със «свой род», ами и със «свой език»!

И пак, въпреки негладкостта, неверността, несъобразността му, кой знае защо, имам една неотмахна мисъл:

Българският писател и сега да чете Паисия — ще обогати и езика си, ще съгрее и душата си, ще добие и нови сили за израз. . .

Революционер, публицист, фейлетонист, поет — еднакво смел, еднакво даровит, еднакво изобретателен, еднакво остър. Собствено у него всичко това е едно и също нещо, или по-право, излиза едно от друго. Затова, като рисувам поетския му образ, давам и бореца за свободата, представям и живия човек. И веднага се определя още оттука характера на неговата поезия, тя вика за свобода, тя държи сабя в ръка, тя стресва не политическия роб, а въобще заробенния в духа си човек.

И Ботев чувствава блаженството и ужасите на любовта, но той няма сега време да се занимава с нея, да ѝ пее, да я гали, да се възнася до небеси, да унива до пъкъла, да става най-смешен, когато е най-сериозен. Любовните песни за устременото самокъм борба съзнание са опасна отрова, те окачват по крилата на тоя, който лети, оловени топки.

И Ботев е знаел своето първо либе, бързо, гениално го е представил в целия му чар, открил ни е една наистина дълбока любов, но любовта му трябва

да умре в неговите гърди, «в които владее скръб дълбока, де всичко е с рани покрито и сърце зло в злоба обвито» («До моето първо либе»). Поетът е служил на бога, бог е народът, затова народният глас е «глас божи» («Към брата си»). — За да се утеша народният глас, народният плач чрез свободата, поетът трябва да жертвува дори и самата поезия, думите на стиховете му да станат дела на самия поет. «Сърцето си вече казахме с печалните наши две лири», сега напред да изпълним дума за дума. . . «на смърт, братко, на смърт да вървим!» («Делба»). Даже и самата мисъл за добър живот, за семейно щастие, когато народът е в робство, и тя е глупост, е скотство («Странник»).

Нека покажем само някои от поетическите образи в стиховете на Ботева. Тия образи са избухи на голям темперамент, горят в огъня на едно безбрежно негодувание. С това ще си обясним тази тяхна новост, смелост, тая тяхна жестокост и тая гениална трескавост.

Ботев не е имал време да напише поеиче от двадесетина — и то все малки стихотворения. И всички са вече най-популярни песни на нашия народ, почти половината от тях се знаят наизуст от всеки грамотен българин, даже видял съм неграмотни селени, които могат да ти издекламираат или изпеят едно или друго Ботево стихотворение.

И в тия толкова малки и толкова малко песни — какво обилне на образи, на поетически мисли! Какъв широк замах в тия дребни редове!

В «На прощаване» поетът, като моли майка си да не плаче, задето може би млад да загине, защото не може мирен да гледа как беснее тиранин там, дето той е порасъл и —

Там, дето либе хубаво
черни си очи вдигнеше
и с оназ тиха усмивка
в скръбно ги сърце впиеше —

с каква пластика е запазен тоя най-скъп спомен!
С какво движение, с каква топлота! И каква препле-
теност на мисли, на чувства, на ситуации в тия че-
тири реда!

Ако Ботев бе ваятел и ако той бе издялал от мрамор
тоя образ на българската мома от онези времена,
ние и досега, винаги, когато ще се спрем пред тая
статуя, ще сме в очакване статуята да вдигне глава
и пак да я наведе.

Към края в същото стихотворение в душата на
поета, озарена от внезапна надежда за победа, пред-
ставена е със същата сила и сбитост и със същата
развълнуваност картината на посрещането, радостта
и щастието на неговите най-близки, на първото либе.
Това и триумфът на една буйна идилия, всяка дума
ликува, ликува даже и самата смърт в живота, за-
щото «Тоз, който падне в бой за свобода. . .»

«Хаджи Димитър» е елмазът на нашата поезия.
И нежност, и свежест, и пластика, и замах — с нищо
не могат да се сравнят. Хаджи Димитър наистина още
живее, но не чрез легендата, а чрез тая Ботева пе-
сен.

Изразите на Ботева — те са живи противоречия,
те са невъзможности за тогова, който иска да дойде
до тях с логика. Те са груби, жестоки, грапави,
твърди — и все пак така гъвки, така сърдечни, така
гладки — шлифовани са като диаманти. Съдържа-
нието им се бори с формата. Врагът трябва да се
поздрави с куршум, а със сабя да се помилва («На
прощаване»). «Кръстът е забит в живо тяло» («Еле-
гия»). Робство който търпи — той е скот — юнак тег-

ло не търпи. «Доброму добро да прави, лошия с ножа по глава» («Хайдути»). «Злобна ги памет често повтаря» — тежките спомени.

А за смелостта на Ботевата поезия — стига само този пример, когато Ботев извиква повелително на своето либе да не му пее за любов сега, когато духът и сърцето му са —

Там, де земя гърми и тътне. . .
Зинали са страшни долове,
и пици в тях зърно от свинец,
и смъртта ѝ там мила усмивка,
а хладен гроб сладка почивка!
Там. . . там буря кърши клонове,
а сабя ги свива на венец. . .

Смелостта, дързостта на този образ е — и силата на поезията, и силата на човека.

1921.

ЕДИН КЛАСИК НА БЪЛГАРСКАТА ПРОЗА

Тукидид, според Вундта и според мнозина други, най-психологичния писател и историк на всички времена и народи, в първата глава на своята история обяснява, че се заема да опише Пелопонезската война, защото тя била най-важното събитие в живота на елините до негово време. И след едно подробно и дълбоко изследване на изворите и една остра критика на другите минали събития, той почва да излага фактите като очевидец и като участник.

И в нашия живот, от падането под турско робство до Освобождението, няма по-важни събития от въстанията. Но както самите въстания, така и въстаниците веднага след Освобождението не се правеха на новите господари, на бившите чорбаджии и на тия, които мислеха и имаха всичко от Русия или от Турция. Те използуваха някои трогателно наивни постъпки и събития, за да омаловажат въстанията, като не бяха способни, пък и не им бе по сметка да вникнат по-дълбоко, да разберат духа на нещата. Те обичаха да смятат бунтовниците за каписъзи, за

нехранимайковци, за голтаци, те им бяха тръни в очите.

Един от най-даровитите очевидци и дейци се почувствува обиден от такова отнасяне и се разгневи. И написа Записки по въстанията — като очевидец и като участник. Едно, за да изобличи охолните хулители, друго, за да увековечи въстанията и да ги предаде живи на народа. Тоя мъж бе Захари Стоянов.

Разбира се, Захари Стоянов се шегува само, като се уж учудва и възмущава в предговора си, че тъкмо тия охолни хулители и властници не искали да му помогнат в начинанията, че не го подкрепяли. . .

*

Съпоставих намеренията на Тукидида с тенденциите на Захари Стоянов не само заради тяхната външна прилика, а и защото наистина ние в неговото лице имаме един наш Тукидид. Вътрешни различия, разбира се, има много дълбоки. Тукидид е страшен критик, дълбок в своята психология, сгъстен до тъмнота, ловък в прикриването на тенденциите си, преизтънчен художник в композицията си, особено в речите, които влага в устата на своите герои, които са и първенците на нацията и на обществото. А З. Стоянов е прост, често крайно наивен, словоохотлив, масалджия, героите му са най-бедните и най-пренебрегнатите хора на обществото. Освен това поради времето, в което са излезли Записките, има доста формални неграмотности и грубости. Но пък тъкмо през и чрез тия различия ние можем да се гордеем с нашия писател. И да не си позволяват някои мъдрословци да се подсмиват на това съпоставяне, да

си правят евтини шегги: това казвам аз, който познавам Тукидида и цялата негова работа, както и средствата му, познавам го лично, а те само са чували за него през плета.

*

«. . . Ако човек се завземе да пише историята на българския народ, от неговото подпадане под турското иго до освобождението му, то кое събитие би трябвало да държи първо място в нейните страници? Според нас: българските въстания, най-много Априлското (1876 г.), чрез което ние се опитахме да свалим от гърбът си веригите на робството.»

По-нататък в предговора си Захари Стоянов се опитва да установи народния характер на въстанията и да отблъсне клеветите на някои наши държавници и дипломати, които хитро се мъчели да обтегнат булото на мрака върху тия народни драгоценности. Защото делото е било чуждо за тях и защото тяхна милост са били със заслуги, но със заслуги само спрямо себе си, «били са практични хора, знаели са каймета на своята душа, трудили са се денонощно да има какво да оставят на чеда и на унуки, били са добри християни. . . » Но всичко това се е въртяло все около собствените им черва. . . « — От тях сега ни един същински патриот не може да си отвори устата да каже своите заслуги.» И по-нататък, пак със същата прелестна ирония З. Стоянов изсързва и техните заслуги: «Може би и те да са заслужили нещо, кой с някой махзар, кой с убедителното си хитро слово пред пашата, кой с патриотически стихове и прочее.»

Аз пиша и мисля за езика на Захари Стоянов. Посочих горните му думи само за да установя предмета на това, което той е описал със своя език. Защото, въпреки бръщолевенията на някои ограничени школки душици за форма и за съдържание, нито аз, нито някой друг свободен ум може да допусне да се дели едното от другото. Там, дето няма мисъл, дето няма образ, там не може никога да има изящна форма. Това го казвам тъй категорично, и при това в ущърб на единството на работата си, защото особено напоследък някои глупави критици у нас с особен ентузиазъм почнаха да превъзнасят разни бездарни и бездушни поети само зарад техните гладки и сладки стихове или зарад техните мазни фрази, макар и според самите тях, според критиците, прехвалените господа да били бедни откъм страна на идеи и на образи — и на цели.

Захари Стоянов има да описва нещо важно, нещо голямо, нещо народно, нещо балканско, нещо просто и нещо страшно в своята простота. И според това нагласява своята лира. Иначе, както той сам заявява, за други работи, станали по друг начин, и той би могъл да пише другояче. «Не се опитах ни най-малко да облагородявам и да претънчавам тия събития, защото в такъв случай, ако на мястото на Ворча войвода и на Иван Арабаджията турех влюбени скелети, глупави любовници и педанти учени, които да охкат и да цитират в разговорите си Гете и Хайне — то книгата ми не щеше да има български отпечатък, при всичко, че е написана на нашенски език. Зная средствата за това облагородяване, но не исках да се възползувам.»

Също така Захари Стоянов не крие, той сам заявява, че ако разгледа човек въстанията със строго

критическо око, ще ги намери повече театрални, непрактични и необмислени, несериозни.

Освен това той ни най-малко не се стеснява да признае, че няма да бъде кратък, че ще се простира «по-надалече от фактите и от границите на събитията», защото не пишел рапорт. И още по-открито признава, че няма да бъде обективен. «Аз съм очевидец», вика той, «защо ми е мене, когато не се подсмея, гдето трябва? . . . Когато не наругая предателя или вагабонтина? Аз съм заинтересован, аз съм страдал от патриотически тенденции, изял съм толкова тояги за своите постъпки и убеждения. От мене ли ще искате хладнокръвие и безпристрастие! Пък и кога пиша тия работи? През 1881—1883 г.! Може ли човек да не се увлича и да не се вълнува, когато единствената сестра на Караджата подава ръка на позорна просидба? Когато стария баща на Ангел Кънчев умря на пътя и се погребва без свещеник? Когато се пишат махзари? Когато по-малката сестра на същия Ангел Кънчев от мизерия остана под стряхата на една циганка, съдържателка на публично заведение? А като заговоря за Батак и за Перушица, там вече, моля, от мен не искайте никаква сметка, перото ми — то ще проклина и ще псува. . . »

*

С благословията на тая историографска идилия можем сега спокойно да разгледаме и по-подробно езика на Захари Стоянов и на неговите записки. Едно само няма да знаем добре: какво да изтъкнем из това обилие на неговата хубава простота. Дали феерията, с която той представя народното бедствие; дали комизма в начинанията и в надеждите на разните бунтовници, който тъй неусетно се разширява

из цялата книга; дали тъй гениално наредения хаос в главите и в работите на въстаниците, особено на Бенковски и на дружината му, когато те навлизат в лабиринтния Балкан с негодни пушки, с мокър барут, за да го преминат и за да се съединят с някои войски оттатък Балкана; дали неволните му и несъзнателните му хубави и поетични описания на природата, които миришат на чубрица и на шипка; дали лудия драматизъм на сцените в горите, сред народа и между бунтовниците; дали оная спасителна увлекателност на целия му разказ, който тъй те завлича, щото забравяш всичките си други работи и грижи.

*

В шеста глава на втория си том, преди да навлезе в Стара планина при горските пилета, при вкусната пъстърва, той моли да напуснем умирисаната от тела Тракия, защото ще ни запознае с живота на комитите, с последните минути на оновова, който искал да бъде цар и когото слушали цели градове, с прелестите на Балкана и с много други още работи, които ни един пътешественик не можел да ни обади. И без да се подиграва с нас, тия свои хубави обещания той обгражда с две други много жестоки: едното е, че скоро ще ни върне пак в Тракия при умирисаните тела, а другото, че ще бъде кратък.

*

Въстанишката армия навлиза през облачна нощ в Балкана. Падане, ставане, препъване на конете, изгубване на пушки или на друго някое оръжие, охкане, псувни и пр. «Голата уж планина, която ние,

като измервахме през деня с очи, представлявахме си я гладка като тава, когато всъщност тя не беше такава. Щом ни остави водачът, ние се намерихме в бурно море. На ляво долчина, на дясно краище, напреде ни камъци, с една реч, положение ужасно. Вървиш, крачиш, а нищо не ти спори, навсякъде тъмнина, като адът. Момчетата се пръскаха като яребици, шишкаха от най-напред, после свиряха, а най-сетне, като виждаха, че нито едното, нито другото не помага, започнаха да викат: «На къде сте бе, братя?»

Дотам се забърква в своята наивност и самият писател, щото и себе си вече той смята за някакъв кът или предмет от планината в тая «тъмнина като адът», и пише веднага след горното: «Много долини, студени извори, високи букове, поляни здравец в идя х м е н и е по пътя си, но аз се съзнавам, че не съм в състояние да предам всичко подробно, защото над тия природни красоти висеше непроницаема т ъ м н и н а.»

И после, по-нататък с хумор и с детска наивност и със силата на писател, вдъхновен от всичко, каквото пати и вижда, Захари Стоянов описва възлизането на върха Бабата. Как лекия студен ветрец при появяването на зората внезапно замразява потта по лицата на пълещите към върха въстаници; как те с детинско възклицание и със засмени лица поздравляват настъпващия майски ден, поздравляват го не защото им се поетизира, а просто за това, защото смятат, че ще се отърват от нощните падания и «от всякакъв род други нетърпими приключения». И по-нататък — как се показва великото слънце измежду сините върхове на Балкана и как пред техните очи се представят веднага непроходими долини, гъсти гори, приоблачни върхове, голи канари, над тях белите орли. И как до тоя момент те имали зло-

честината да си представят, че Стара планина била нещо като Пловдивските тепета, и как сега гледали пред себе си океан.

Взимат телескопи, премятат карти и компаси, така, колкото за адет и за утешение, а не защото нещо разбират от тях. От тоя връх възмутеният Захари Стоянов вижда димящата се Тракия и спокойната шопска София. И го е толкова гняв, че там гори, че в София е спокойно и че той сам е залутан по тия върхове, щото иде ти и ти заедно с него да си облекчиш душата с някои особени думици. «Тя се мъдреше позорно в своето легло, няма дим, няма пламък, няма байрак и няма бунтовник! Шоп и тракиец или панагюрец? — Подир петстотин години не може да бъде сравнение.»

Цялата тая шеста глава за Стара планина едва ли е постигната от някой наш писател по живост и по простота на езика, по свежата внезапност на образите, по силата на израза на цели страници, по иронията, по неволнишкия хумор и по покъртителните контрасти в картинките и в настроението. Не разбират от компас, компасът при това отдавна повреден, но все пак, като няма какво друго да правят, тръгват по неговата стрела уж на север, поне колкото да се каже, че вървят към нещо, забравили всецяло и мисията си. Тези 75 души, между които има и жени, и попове, и германци, и далматинци, начело с фантастичния по амбициите си Бенковски. . . «Папрат ни хващаше до пояс; белите и прави букове, да си дигнеш главата, за да им измериш височината с очи, непременно трябваше да ти падне калпакът; по-нататък допотопният дънер се прострял на земята от бурята. С падението си той изпотрошил де щото му се попаднало; корените му, на дебелина колкото една желязна соба, се изтръгнаха из земята и заграбили пръстта, на големина кол-

кото едно здание, заедно с тежки камъци и с други по-малки дървенца, които така също пострадали, според страшният гигант.»

Който прочете еднаж само Записките на Захари Стоянов, никога няма да забрави балканската буря, гладът на четниците, особено мъките на оная дъждовна и бурна нощ, когато те с няколко килограма барут успяват да запалят огън, да нахвърлят тесто в огъня за хляб, да пекат месата на един кон и да не могат да дочакат, докато се опекаат, а да заграбват сурови късове. Също тъй, как комитите пасат киселец и други треви, как гризят като кози букова шума. За което башибозуците с право разправяли, че откакто излезли комитите по Балкана, не останало шума за козите им, че като ударили един комита с куршум в гърдите, из гърбът му изскочила един кривач шума заедно с куршумът. . . Захари Стоянов не се стеснява да посочи дори името на тоя комита — Войновски, офицерът от четата на Ботева, ударен около Троян. Или страниците, гдето се описва как комитите със стръв и с кървави надежди гледат на един отсрещен баир, гдето подскачали «черни като дяволи ярета. . .» Или сладостното звънение на звънците от някакви далечни стада. И това звънение не упойва четниците заради своята поетичност, а защото е знак, че нейде има нещо живо за ядене. И после изненадата от това самооблъщение. Това звънение, то било един ужасен мираж за ушите, ако може да се употреби тъй думата, и било само една примка от страна на турците, опитни потераджии. Със същата сила е описано и отчаянието на Бенковски, защото цялата работа и целия похот е бил само за един мираж, появил се на хоризонта, някъде на север, пред страдалческите очи на бунтовниците. Миражът угасва, угасва и възторга. И Захари Стоянов заключава: «Бенковски беше велик, когато беше

велика народна воля и желание. Падна народната воля — падна и той.»

Както казах, в Записките на Захари Стоянов има места, има образи, които слисват читателя със своята необикновена живост и вярност.

Глад гори четниците. Никаква надежда, никакъв път, отвсякъде пусии и потери, войводата отчаян и болен — но те пак пътуват, сами не знаят накъде и защо. «Отведнаж, момчетата, които държаха дясното крило, втурнаха се на едно място около една дебела хралупа, дето си натискаха главите като овци на кърмилото. . . Ние проводихме няколко души да видят в що се състои работата. Който пълномощник отидеше да изпитва причините, и той се залепваше около хралупата като пчела на медена пита, без да донесе нуждният отговор. Най-последно, отидохме ние двама с немца Албрехта и с още един далматинец да видим, в що се състои работата. С големи мъки едвам можахме да изскубнем неколцина от събралите се, които опъвахме изотзад за абите. Можете ли да си представите като каква беше картината, когато събравшите си вдигнаха главите нагоре и ние видяхме, че на всички лицата бяха побелели и устата им толкова много напълнена, щото не можеха и да говорят. . .» В хралупата имало брашно, оставено от овчари или башибозуци, за да им се намира, когато искат да си месят хляб в гората, понеже селото им било далече. . .

*

Не миналото, а по-миналото лято изпаднах в град Копривщица. Всред планините, в бистрите и златни планински потоци, далече от грозните грижи на София, отдето пристигаше едва и вестник, в тоя почти

запустял град, гдето бяха изчезнали и спомените на някогашната буйна енергия, гдето безделието на повечето от жителите сякаш беше премахнало и самите грижи от живота — там и аз пролежах няколко дена. На случайна почивка, за мене може би от десет години дотогава първа и единствена почивка в тоя страшен живот, който нам е отсъдено да живеем. И в тая приятна нега от време на време ме нападаха кошмарите на някои работи, които бях чел в София. Блудкави, надути, гадни, фалшиви, натруфени фрази в описанията и в книгите на някои уж модерни български писатели пълзяха по лицето ми. И все пак с такива завивки, с парфюми от изветрели есенции, а най-много лошо и глупаво и неразбрано преведени и откраднати откъслечи от чужди автори. И думите избирани все такива като бомби, и мислите — все такива като сапунени мехури. Освен това, или, по-право, не стига това, ами на туй отгоре още и важно лигави стихове на бездарни драскачи, които от страна на по-големи простаци от тях бяха провъзгласени за поети на модерната и изящната форма. Като че ли гадното и глупавото може да бъде старо или модерно, като че ли безсилният и бездарният може да пише, да бъде поет само за това, защото бил модерен! Когато ме налитаха тези кошмари, аз се плаших от досадата, която ме поливаше с блудкавия сок. И ми миришеше, вонеше ми нещо наоколо на изгнило. Едва си спомнях да бях прочел нещо свестно написано, нещо казано или направо, или хужожествено, с поезия, или поне с някоя освежителна мисъл. В такива моменти аз се бранех като от мухи и не знаех къде да се дяна. В добри дни се гурнувах в някой планински поток и там намирах спасение от тия софийски кошмари на списанията, списвани от автори, които вярваха, че както критиците им, така и всичките им читатели са завършени сер-

семи. Но за жалост по едно време заваляха дъждове, планината стана недостъпна, студена. Тогава аз често оставах да се разхождам безделно из широките копривщенски одаи. Току еднаж в досадата си ненадейно бръкнах в едни нощви. Вътре, вместо брашно или тесто намерих всичките Записки на Захари Стоянов. И още там, на самото място, над самите нощви заврях и аз глава в Записките. И вече нищо не можеше да ме отдръпне от тях. Надве-натри ги прочетох цели. И това, което написах за тях тука, то е повече наизуст, черпено в по-главните си части от останалите неизличими впечатления и спомени.

1922

ЗА МЯСТОТО НА АЛЕКО КОНСТАНТИНОВ В НАШАТА ЛИТЕРАТУРА

Двайсет и пет години са много нещо в нашия кратък духовен живот след Освобождението — и все пак още далеч не е определено мястото на Алеко Константинов в нашата литература. И най-малко приляга да се дири това място сега, когато се чествува паметта му. Освен това Алеко Константинов в своите най-обилни работи, фейлетоните, е закачил доста усетливо мнозина от нашите политически дейци, повечето от които са живи. Даже и в своите описания на природата през многобройните си екскурзии, и там той не ги оставя на мира. После, човекът Алеко Константинов от всички тъй живо се смесва с неговата литература, щото често на мнозина се вижда недопустима каква и да е критическа строгост при оценката на неговите писания. Прибавете при това и тая варварска безвкусица да не се нарича той, както му е името, Алеко Константинов, а слъзливо-нежно само «Алеко». Тая непоносима фамилиарност говори, издава една смешна наивност от страна на тия, които я допускат дори и четвърт век след

смъртта му. Мнозина, които биха могли и биха желали правилно и наистина високо да оценят писателската му стойност, и те се отдръпват настрана, защото се стесняват да не бъдат взети за пристрастни съдии, за пристрастни критици. И най-лошото е, че никой от нас ни за минута не може да забрави как той умря — убит от засада при изборна партийна агитация.

*

Откак е умрял Алеко Константинов, пишат се постоянно и толкова много критики и анализи на неговите произведения, по обем десет пъти повече, отколкото е написал сам той. Особено интересни са по своята глупост и по своята многословна пустота «анализите» и «студиите» върху неговия сиромаш Бай Ганьо. Едни пишат и разсъждават дали Бай Ганьо е тип или човек; други мъдруват върху това, дали той е възможен като действителен човек, или пък е само една хипербола; трети дирят психологическата правда в постъпките му. Най-безпомощни са тия, които се опитват да характеризират хумора на Алеко Константинов. А само малцина, и то плахо, плахо заговарят за художествената стойност и за писателската дарба на тъй много оплаквания и отричан човек, и гражданин, и мъченик Алеко Константинов. Някои пък от авторите на тия «студии», от желание да угодят на Алеко Константинов, заемат се да дават характеристики поотделно на героите му, често почват от дядо Адама и пишат съвсем несвързани работи. Така например една от тия «студии», озаглавена «Б а й Г а н ъ о к а т о п о л и т и к», почва дословно тъй:

«Потиснат от петвековно робство, българину не оставаше нищо друго, освен да побърза и да запази безизходното си положение.»

Докога ще продължава тая мизерна идилия в нашата литературна критика? Няма ли поне сега, след това чествуване на паметта на убития преди двайсет и пет години, няма ли поне сега да се погледне малко по-достойно на работите на една толкова ценна личност в нашата литература? Няма ли да престане това мизерно угодничество даже и от страна на тия, които наистина разбират нещо? Само когато стане това, ще блесне в своята чистота и човекът Алеко Константинов, и писателят. Той сам, да бе жив или да можеше да погледне отнякъде това, което цапаме за него и за неговите писания, би написал в гроба най-жлъчните си фейлетони.

*

В тия няколко реда аз само ще задам въпросите, които би трябвало да занимават критиците на Алеко Константинов, ще посоча една скица за програма при неговото разглеждане. И ще се държа далеч от мисълта да давам пълни оценки.

Три основни момента съдържа литературната дейност на Алеко Константинов: «Бай Ганьо», «До Чикаго и назад», заедно с другите му природни описания и фейлетоните му.

Б а й Г а н ъ о трябва да се оцени правилно, като се представи всестранным осветлена и литературната, и политическата, и културната, и обществената епоха, в която се роди това грубо, но за времето си, пък и с някои работи и засега, крайно живо и интересно произведение. И ще трябва за него да се съди не по действителните му художествени достойнства, а по ефекта, който то има. Тогава и това, което някои школувани граматичи ще нарекат недостатък, по право ще бъде достойнство. Грубостта на

езика ще се намери естествена и уместна за случая.

«До Чикаго и назад» ще трябва да се сравни с други тогавашни и сегашни описания от тоя род, да се подири концепцията му и въобще дали има концепция, да се намери в какво се крие прелестта на това само по себе си доста неелегантно литературно произведение и все пак и досега тъй хубаво и тъй увлекателно — дотам, щото мнозина критици с христоматически темперамент и с дребни схващания, тъй от кокетство, и досега често пъти се предизимат да го поставят и по значение по-горе от несравнимата с нищо по заслужения си ефект книга «Бай Ганьо».

След Ботева едва се писаха фейлетони у нас. Въобще в първите години на Освобождението, до Алеко Константинов и във времето на самия Алеко Константинов, българските хора пишеха много мъчно, дори мъчително. Най-простата работа се изказваше със салтанатлии и несръчни осуквания. За да се напише една страничка, една дописка до някой вестник, хабеше се толкова много мастило, хартия и газ! Алеко Константинов, може да се каже, преодоля тия осуквания и писа леко, бърже, свежо, интересно. Обаче фейлетоните му имат много белези от раните, които са им били нанесени във време на борбата срещу навиците на осукванията. Ето защо във фейлетоните на Алеко Константинов ще намерите толкова много художествени и просто обикновени писателски противоречия. Хубавото в тях и като мисъл, и като израз, и като образ често иде внезапно и се смее над баналното около него. Това най-добре може да се види в излезлия само две-три седмици преди убийството му последен фейлетон «В Българска Швейцария». От началото това хиперболично описание на черепишкия калугер във вид на призив, след това съвсем допискарски несръчно и дълго нападение върху железопътния

управник с фрази, като «ако да имаше малко мозък у главата си», че «пиенето на шампанско се считало за венец на прогреса», за канализацията, за постройката на скандалиозната пернишка линия, която погълнала толкова милиони — и пр. и пр. — неща, които по никой начин не желая да цитирам сега. Току внезапно след и сред тия разправии — чудното по своята живост, сила и изразност интермеццо: «А хубав е, наистина, боже, колко е хубав този пусти Черепишки манастир! Извивките на шумящия Искър. . . » И все така във всички фейлетони и описания на Алеко Константинов. Тия и тям подобни места са най-хубавото доказателство за писателския темперамент, за живата дарба на Алеко Константинов.

Но аз се увлякох доста в подробности, не бива сега тъй накратко и купно да разправам за такива прелести. Нали исках да дам само един проект на това, което трябва да се дири у Алеко Константинов.

*

Виждам аз още отсега, ще дойдат по-свободни критици, те ще изтъкнат значението на книгата «Бай Ганьо», ще отлъчат прелестите на чудното по своята свежест «До Чикаго и назад», ще оценят волния стил, свободният и честен дух на фейлетоните му, ще кажат где е обикновената груба шега на Алеко Константинов и где е неговият истински хумор — и тогава ще имаме истинският, верният Алеко Константинов и като човек, а, главно, като писател.

Тежко на тоя поет или артист, когато въздигат само за това, защото той е син на този или на онзи народ. Обичат ли го или го ценят, защото е българин, защото е български и по тоя начин разбират живота на неговата поезия, на неговото изкуство.

Вазов е българския народен поет, не защото е българин, защото е български, а защото е поет. И не поради сюжетите си, а поради духа си Вазов е български. И най-добре може да се почувствува това, като четеш не «Под игото», не «Епопея на забравените», не «Борислав» и пр., а като четеш нещо от него на съвсем обща тема, все едно дали е то за немец, за френец, за италианец. Особено това личи в лириката му. И там се говори за небето, за морето, за слънцето, люби се, мрази се — но съвсем по български. Тъкмо въз основа на подобни схващания писах още миналата година, че българина се чувствува най-много българин, когато чете Вазова.

Но преди всичко той е поет.

Много трудно е да се определят тъй едро места

на писателите и на поетите в литературната история на един народ. Съвременниците са за това съвременници, за да бъдат слепи, за да бъркат пътя. Невъзможно е да се намери реда на Вазова във всеобщата история на литературата.

Но той и там все още има един свой ред. И не само като представител на поезията на един народ, и не само защото, като истински народен поет, ще се зачита повече, отколкото някой други, а защото и той е един огън, който поддържа през вековете огнището на поезията на нашия свят.

В романа си Вазов е увлекателен, жив, има хумор, мери на едро, напада с добродушно пристрастие тия лица, които му са неприятни. А най-голямата сила на неговия роман е това, което «лирическите хлапаци» смятат за негова слабост: не идеи, не проблеми световни интересуват Вазова, а само обстоятелства, чисто човешки или обществени обстоятелства. Тях той дири, осветлява ги със своята поезия, показва ни ги, движи ги пред нас.

И само тия разкази от Вазова, които в това отношение са като романите му, само те имат голяма стойност. В другите, в тия, в които и той се увлича да разгадава разни проблеми — в тях поетът е изгубен, силата му е пресекнала, не ни интересува повече, отколкото да видим как един българин се справя с тия или ония въпроси — от просто любопитство.

Но във всичките разкази на Вазова има една рядка човешина, една топлина, един силен сърдечен живот. Вазов не разсъждава, а си представя, а чувства, а вижда как се радват и страдат хората му, как треперят, как се вълнуват от това, което засяга само тях. И всичко това предава или само в един спокоен разказ, или пък в живи, естествени диалози.

И ако Вазов не отиде тъй далече и в драмите си,

то е защото и там остана верен на романа си, остана си с обстоятелствата. А за драмата би трябвало вече обстоятелствата да се напоят с тежки човешки и световни проблеми, да се отиде над земята и зад гроба и във вечността — и там да се светне, или поне да се разбърка.

Но все пак Вазовите драми имат свой стил, те са не лични драми, а обществени, т. е. патриотически, политически, исторически — от тоя мир са техните идеи. С жив диалог, с външно бурни сцени, с български драматизъм.

От всичко най-горе не поставям лириката на Вазова, макар и да я оставих най-подире. Вазов в своята лирика може да се наподобява на арфа, окачена в някоя гора. Тя не живее своя живот, тя виси и издава своите хубави звукове — и кога я достигне някоя вейка, и кога я клъвне или с крило допре някоя птица, и кога я разлюлее вятърът или само ехото отнякъде.

Силата и на лириката на Вазова е там, а не в дълбоки мисли, в смели образи, в яростни бунтове.

Българският език се развива хубаво и бърже, богатее шеметно, става силен с всяка година. Иван Вазов никога не остана по-надире от българският език.

ДЕСЕТ ГОДИНИ ОТ СМЪРТТА НА ЯВОРОВ

Яворов живя и след смъртта си още живее, гледан и разглеждан с различно и винаги фалшиво боядисани очила. Едни го превъзнасят заради неговата патриото-патетическа дейност в сферите на македонското дело. Те само по това съдят за неговата поезия и за неговата литературна личност. И беше му приятно и полезно, че в тия среди така се гледа на него, и той с голяма ловкост и с усърдие поддържаше това. А още повече и затова, защото тогава само между видните македонски дейци той можѐ да намери и да познае личности цели и силни, въобще личности, «на въжето на които човек може поне да се обе-си», както се изрази той еднаж.

Други го гледат с очилата на някакъв страдалчески идеализъм, като изтъкват в своите многословни писания за него почти само тая страна от неговата литературна дейност, нито се опитват дори да помислят нещо друго за него. Попрочетете само няколко реда от славословията и от словословията на тоя тип Яворови почитатели, ще чуете един шеметно ви-

сок патетически и плачевен тон, който ще ви раздере не сърцето, а само ушите. Тоя тон пищи най-много в оркестъра на младежите и на неопитните по ум и по дух ревнителите на Яворовата поезия, особено между тия, които току-що са напуснали студентската скамейка и се готвят през целия си живот да останат студенти само с добитите в университета знания и познания.

Яворов най-се отвращаваше от тоя род свои поклонници, тук дори той често се увличаше от известен личен героизъм да си изкаже мнението по тоя въпрос, защото тъкмо той и неговата поезия нямаха нищо общо с никаква идеалистична подкладка, те не бяха книжно мъртвило, а бяха живот, живот с всички свои бистри поточета, но и с всички локви, живот свободен и разумен. Но неговия силен инстинкт за самосъхранение никога не го остави да се издаде. Той чувствуваше целия фалш на тия възторзи, знаеше дори, че поет, за когото би се говорило така, както се говореше и говори още за него самия, той не би ни погледнал, камо ли пък да го смята за поет. Но пък още по-дълбоко схващаше и друго едно нещо. Еднаж на един наивен мой намек, че той търпи така да се говори за него, тъй ми отговори той в Градската градина, дето бяхме седнали на припек през април:

— Като ми говориш така, виждам колко си още млад. — Той искаше да каже «колко си глупав», но от деликатност каза само «млад». А след като се убеди, че го разбрах, без да се обидя, прибави: — Нека си пишат. . . Мен какво ми вреди това? Напротив, тъкмо това ще осигури и силата ми, и положението ми, ако щеш и славата ми — и през живота ми, и за няколко години след смъртта ми. Тъкмо това ще запази буден интереса към мене, докато дойдат свестни, самостоятелни и истински разбиратели

и ценители на поезията ми, които ще могат да я усетят и да ѝ се радват за себе си, не за писане само. Сега засега м о и т е х о р а отлично си вършат работата. Ще ми напакостват, ако разбираха нещо повече от това, което пишат.

Яворов наричаше «моите хора» двама-трима известни критико-литератори. По някой път той беше циник и не се спираше пред нищо. Тук той ги нарече «моите хора» не само за да ги спомене, а и за да ги унизи пред моите очи, като мислеше, че не струвам хас от тях.

Другия, третият, четвъртият, петият вид очила, през които се гледа и разглежда Яворов от тия негови хора, също и от други като тях, са очилата, боядисани от отношенията на Яворов към кръга на Пенчо Славейков, на К. Кръстев и на моя непрежалим приятел П. Ю. Тодоров. И тука, както и при втория случай, всичко се взимаше тъй, както си изглеждаше, без критика, без проникание. Щом като той е с тях и те са между него, значи и той е голям поет. Яворов съзнаваше унизителността на такова едно положение, също тъй както съзнаваше и надмощието си над всички от тоя кръг, и с право, но блезнено се пазеше да не му се забележи това съзнание. Тук той не обичаше никакви шеги и както се казва от простаците, «държеше» много за вниманието на всички хора от тоя кръг. Само от време на време ставаше непредпазлив и пред някой по-свободни приятели казваше за поезията на Пенчо Славейков, че не била никаква поезия, а била в стихове курдисвана разправия за туй за онуй. За К. Кръстева пък, поради крайната и сърдечна самоотверженост на тоя добър човек особено към него, само със съжаление констатираше, че често напразно се силел с тая сантиментална реторика в критиките си.

Понеже П. Ю. Тодоров бе най-малко защитения из

тоя кръг, тука би трябвало той де се отпусне повечко. Но и тука се въздържаше поради многобройните аванси от страна на самия Тодоров, пък и по други причини, също и защото всичко това, което му бе дал и му даваше тоя кръг, никога не можеше да бъде премного, никога не болеше от много глава. Често пъти предпазливостта му и тука отиваше до крайности. Това ме раздражни дотам, щото еднаж не можах да не изтъкна това пред очите и на двамата. И то така. Защото, както казваше Яворов, и тогава аз бях все още «млад».

Една пролетна вечер след «Мария Стюарт» в Славянската беседа, Народния театър още не бе дограден, тримата седнахме на една маса в тогавашното кафене «България». Мен ме беше яд и на двамата. Петко Тодоров бе ми обещал да посвети на мене една своя нова идилия, която ми прочете в ръкопис и написа за мене. — Тая същата идилия излиза, но посветена на Яворов. И понеже бях млад, реших да си отмъстя и на двамата. И така, в кафенето почнаха да си правят сладки комплименти по случай на това посвещение, и то в мое присъствие.

И аз се намесих:

— Защо ви е всичко това, и то пред мене, когато знам и ти какво мислиш и казваш, и ти какво мислиш и говориш? Петко съвсем и не разбира твоята поезия, нито има хабер от стиховете ти. А ти сто пъти барем си ми казал и си искал дори да ми покажеш, че Петковите идилии и драми са неинтересни, както е неинтересно гевезенето на стари моми, и че не даваше пет пари за тях. . . Защо се лъжете сега?

Петко Тодоров ми се разгневи ужасно, викна дори с цял глас в самото кафене. Но Яворов, по-разумен и по-хитър, разбра безцелността и безполезността на всяко по-нататъшно криене, понеже както Яворов си знаеше, че казвам истината, така знаеше и

за Тодоров, че съм прав, и отсече с един тревожен и решителен жест:

— Не викай, Петко, защото ние двамата най-добре знаем, че Балабанов е прав. . .

Всички тия и подобни по-сериозни епизоди из съвременната на мен и на моята активност българска литература ще издам с точни дати и факти и с нескрити имена след някоя и друга година, а сега разправих това, само за да подкрепя твърдението си за подигнатите от някои почитатели и критици фалшиви възторзи от това, което Яворов съвсем не е, нито е искал да бъде някога.

И не бих го споменал дори, ако то да не пречеше тъй много за правилното разбиране и оценяване на най-силния, на най-съвършения, на най-европейския и най-дълбокия български национален поет П. К. Я в о р о в, който, въпреки всички предпазливости и благоразумия, в края на краищата биде жестоко подстрекнат от съдбата си да си отиде тъй преждевременно от тоя свят. . . Съдбата на един Едип в нашата литература.

Тя тъй фалшиво боядисани очила са причина, че и досега критиците и историците на Яворова все още само току декламират за неговите идеи и идеали в стиховете, за неговите борби, за неговите мрачни или пък от самите критици накадени настроения и негови мисли. Те са причина, че малцина и да знаят, и да виждат, малцина биха се решили дори и сега, след толкова години, да заговорят малко по-конкретно за неговата поезия. Да издирят и да изхвърлят недобрите работи, да изтъкнат силата на неговия израз, да покажат резкостта и самородността на неговата поетическа реч, да открият оригиналността на неговите концепции, да усетят и да обяснят средствата и начините, с които той постигна такива резултати и създава пред нас такива възвишени светове

на поезията, да определят неговия абсолютно свършен стих и да се узнае човека чрез поета, а не да се съди за поета по един изкуствено нагласен начин.

Аз не съм и никак не искам да бъда критик, ни историк, но от възвишено проникание в поезията на Яворов сам се опитах преди две години да направя един намек за тая необходимост в 99 брой на «Развигор», в статията си «Към ревизията на българската литература». Но бях тъй зле разбран и още по-зле нападнат, щото сам се чудя на храбростта си, че пак излизам с подобни кощунства.

1924

КОЙ Е ЕЛИН ПЕЛИН

С един млад приятел се разговаряхме за маниерата в писането. Той ме укоряваше, че в една моя малка работа имало маниера и че всеки щял да ме познае само по това. Помъчих се да му обясня, че това не е маниера, че тъй е трябвало да се изразя и че и Елин Пелин може да се познае по няколко реда само, макар и да е до небеси далече от всяка маниера.

— Да, — възрази моя млад приятел, — но Елин Пелин се познава само по своята големина.

Тоя отговор ме накара дълбоко да се замисля, защото той изразяваше непосредственото, силното, истинското впечатление, събираше същината на Елин Пелиновата поезия. Тя не е оригинална, защото в нея има разни външни извъртания на израза и на образите; тя не е силна, защото дири ефекти; тя не е интересна, защото е претрупана и натруфена с необикновени работи и събития; тя не е дълбока, защото е преплетена с умишлено затъмнени мисли; не затова, а само защото върви по прав път и в тоя си прав път създава от случайното нещо вечно, от дреб-

